

XALQ OG‘ZAKI IJODI VOSITASIDA BOLALARDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHGA BO‘LAJAK TARBIYACHILARNI TAYYORLASH: ETNOPEDAGOGIK YONDASHUV

RAYIMQULOVA MAFTUNA ABDUXAKIM QIZI

Guliston davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

E-mail: rayimqulovamaftuna49@gmail.com

Annotatsiya. *Maqolada bo‘lajak tarbiyachilarni xalq og‘zaki ijodi namunalari vositasida katta maktabgacha yoshdagi bolalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirishga tayyorlash masalasi etnopedagogik yondashuv asosida tahlil qilingan. Ertak, topishmoq, maqol va latifa janrlarining bola tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari ochib berilgan, har bir janr rivojlantiradigan fikrlash amallari aniqlangan. Xalq og‘zaki ijodidan foydalanishdagi an‘anaviy yondashuvning cheklovlari ko‘rsatilib, bo‘lajak tarbiyachilarda folklor materialini tanqidiy fikrlash nuqtai nazaridan tahlil qilish va unga asoslangan mashg‘ulot loyihalash ko‘nikmalarini shakllantirish yo‘llari taklif etilgan.*

Kalit so‘zlar: *etnopedagogika, xalq og‘zaki ijodi, ertak, topishmoq, maqol, latifa, tanqidiy fikrlash, bo‘lajak tarbiyachi, milliy tarbiya.*

Аннотация. *В статье на основе этнопедагогического подхода анализируется подготовка будущих воспитателей к развитию критического мышления детей старшего дошкольного возраста средствами устного народного творчества. Раскрыты возможности сказки, загадки, пословицы и анекдота в развитии мышления ребёнка, определены мыслительные операции, развиваемые каждым жанром. Показаны ограничения традиционного подхода к использованию фольклора и предложены пути формирования у будущих воспитателей умений анализировать фольклорный материал с точки зрения критического мышления и проектировать на его основе занятия.*

Ключевые слова: *этнопедагогика, устное народное творчество, сказка, загадка, пословица, анекдот, критическое мышление, будущий воспитатель, национальное воспитание.*

Annotation. *Based on an ethnopedagogical approach, the article analyses the preparation of future preschool teachers to develop critical thinking in children of senior preschool age through folklore. The potential of folk tales, riddles, proverbs and humorous anecdotes for developing children’s thinking is revealed, and the thinking operations developed by each genre are identified. The limitations of the traditional approach to using folklore are shown, and ways are proposed to develop future teachers’ skills in analysing folklore material from the perspective of critical thinking and designing activities based on it.*

Keywords: *ethnopedagogy, folklore, folk tale, riddle, proverb, anecdote, critical thinking, future preschool teacher, national upbringing.*

Tanqidiy fikrlash ko‘pincha G‘arb ta‘limidan kirib kelgan zamonaviy tushuncha sifatida qabul qilinadi. Holbuki, xalqimizning pedagogik merosida fikrlashni tarbiyalash azaldan muhim o‘rin tutgan. Abdulla Avloniy “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida “Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko‘b zamonlardan beri taqdir qilinib kelgan, muallimlarning diqqatiga suyalgan” vazifa ekanini ta’kidlab, “fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog‘lidur” deb yozgan edi [4]. Bu fikr bugun ham dolzarb: bolaning fikrlash qobiliyati ko‘p jihatdan tarbiyachining mahoratiga bog‘liq.

“Maktabgacha ta‘lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonun [1] va “Ilk qadam” davlat o‘quv dasturi [2] bolaning bilish faolligi va mustaqil fikrlashini rivojlantirishni talab qiladi. 2025-yilda tasdiqlangan maktabgacha ta‘lim tashkiloti pedagogining kasbiy standartida esa tahliliy va tanqidiy fikrlash pedagogning zaruriy ko‘nikmalari qatoriga kiritilgan [3]. Shu bilan birga, bolani milliy madaniyat asosida tarbiyalash ham maktabgacha ta‘limning muhim vazifasidir. Bu ikki vazifani uyg‘un hal etishning eng tabiiy yo‘llaridan biri xalq og‘zaki ijodidan foydalanishdir. Biroq amaliyotda bu ko‘pincha ertakni o‘qib berib, undan chiqadigan saboqni tarbiyachining o‘zi aytishi yoki topishmoq javobini tez topish musobaqasi bilan cheklanadi. Bunday yondashuvda bola tayyor xulosani qabul qiladi, lekin unga o‘zi kelmaydi.

Avvalgi tadqiqotimizda bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalarini joriy etishning zamonaviy tendensiyalari tahlil qilingan edi [6]. Ushbu maqolaning maqsadi xalq og‘zaki ijodi janrlarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilish va bo‘ljak tarbiyachilarni ulardan shu maqsadda foydalanishga tayyorlash yo‘llarini asoslashdan iborat.

Tadqiqotning nazariy asosini G.N. Volkov asos solgan etnopedagogika tashkil etadi. Olim xalq og‘zaki ijodini xalqning ko‘p asrlik tarbiyaviy tajribasi jamlangan va avloddan avlodga o‘tib kelayotgan pedagogik vosita sifatida tahlil qilgan [7]. V.Ya. Propp ertaklar tuzilishini o‘rganib, ularning qahramon funksiyalari izchilligiga asoslangan barqaror kompozitsiyasini ochib bergan [8]. Bu tuzilmani bilish tarbiyachiga ertak voqealarining sabab-oqibat zanjirini bolalar bilan tahlil qilish imkonini beradi. M. Lipmanning “Bolalar uchun falsafa” dasturida ham bolalarni fikrlashga undashning asosiy vositasi hikoya bo‘lib, muhokama hikoyadan tug‘ilgan savollar atrofida quriladi [10]. Bu esa xalq ertaklarini ham shunday muhokamaga asos qilib olish mumkinligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotda folklor namunalarini kontent-tahlil qilish, janrlarni qiyosiy tahlil qilish va modellashtirish metodlaridan foydalanildi. Har bir janr tanqidiy fikrlashning qaysi amallarini rivojlantirishi aniqlandi. Bunda R. Ennisning tanqidiy fikrlashni nimaga ishonish yoki nima qilish haqida qaror qabul qilishga yo‘naltirilgan oqilona, refleksiv tafakkur sifatidagi ta‘rifiga tayanildi [9].

Ertakda voqealar sabab-oqibat zanjiri asosida rivojlanadi, qahramonlar esa tanlov qarshisida qoladi. Masalan, “Zumrad va Qimmat” ertagida ikki qizning bir xil vaziyatdagi xatti-harakatlari va ularning oqibatlari qiyoslanadi. An‘anaviy mashg‘ulotda tarbiyachi ertakni o‘qib bo‘lgach, “Mehnatkash va odobli bo‘lish kerak” degan xulosani o‘zi aytadi. Tanqidiy fikrlashga yo‘naltirilgan mashg‘ulotda esa “Zumrad va Qimmatning qilgan ishlarida

qanday farq bor?”, “Nega ularning taqdiri turlicha bo‘ldi?”, “Agar Qimmat kampirga yordam berganida, ertak qanday tugardi?” kabi savollar beriladi. Natijada bola xulosaga o‘zi keladi va uni ertakdagi dalillar bilan asoslaydi.

Topishmoq bolani narsaning belgilarini tahlil qilish va ular asosida xulosa chiqarishga o‘rgatadi. “Bir qozonda ikki xil osh” topishmog‘ini yechish uchun bola ichida ikki xil narsa bo‘lgan buyumni eslashi, “Kichkinagina bo‘yi bor, yetti qavat to‘ni bor” topishmog‘ida esa “to‘n” so‘zining ko‘chma ma‘nosini anglashi lozim. Tanqidiy fikrlash uchun bunda javobning o‘zidan ko‘ra “Qanday qilib topding? Qaysi so‘z yordam berdi?” degan savol muhimroq, chunki u bolani o‘z fikrlash yo‘lini tushuntirishga undaydi. Bolalarning o‘zlari tanish narsa haqida topishmoq tuzishi esa ularni narsaning muhim belgilarini ajratishga o‘rgatadi.

Maqollar xalqning hayotiy tajribasini ixcham shaklda ifodalaydi [5] va bolani umumiy qoidani aniq vaziyatga qo‘llashga o‘rgatadi. “Yetti o‘lchab, bir kes” maqoli tanqidiy fikrlashning mohiyatini, ya‘ni qaror qabul qilishdan oldin yaxshilab o‘ylash zarurligini ifodalaydi. “Ming eshitgandan bir ko‘rgan yaxshi” maqoli eshitilgan gapni tekshirish va dalilga tayanish muhimligini, “Bilmaganni so‘rab o‘rgangan olim, orlanib so‘ramagan o‘ziga zolim” maqoli esa savol berish qadrini ko‘rsatadi. Tarbiyachi maqolni yodlatish bilan cheklanmay, bolalardan uni hayotiy vaziyat bilan bog‘lashni so‘raydi: “Qachon yetti marta o‘ylash kerak bo‘ladi? Shoshilib qilingan ishdan nima chiqadi?”

Nasriddin Afandi latifalarining ko‘pchiligi mantiqiy ziddiyatga asoslangani uchun ular tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda alohida o‘rin tutadi. Masalan, qo‘shnisidan qozon olib turgan Afandi uni kichik qozon bilan qaytarib, “Qozoningiz tug‘di” deydi. Keyinroq qozonni qaytarmay, “Qozoningiz o‘ldi” deganida qo‘shnisi bunga ishonmaydi, Afandi esa “Tug‘ganiga ishondingiz-ku, o‘lganiga nega ishonmaysiz?” deb javob beradi. Bolalar bilan “Qo‘shni nega birinchi gapga ishondi?”, “Qozon chindan tug‘ishi mumkinmi?” degan savollar asosida muhokama qilib, ularni mantiqiy nomuvofiqlikni payqashga o‘rgatish mumkin. Janrlarning tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval.

Xalq og‘zaki ijodi janrlarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlari

Janr	Rivojlanadigan fikrlash amallari	Tarbiyachi savoli namunasi
Ertak	Sabab-oqibatni aniqlash, qahramonlarni taqqoslash, xatti-harakatga baho berish	“Nega ularning taqdiri turlicha bo‘ldi? Ertak boshqacha tugashi mumkinmidi?”
Topishmoq	Belgilarni tahlil qilish, xulosa chiqarish, fikrlash yo‘lini tushuntirish	“Javobni qanday topding? Qaysi so‘z yordam berdi?”
Maqol	Umumlashtirish, qoidani vaziyatga qo‘llash, baholash	“Bu maqol qaysi holatga to‘g‘ri keladi?”

Janr	Rivojlanadigan fikrlash amallari	Tarbiyachi savoli namunasi
Latifa	Mantiqiy ziddiyatni payqash, dalilni baholash	“Bu gapga ishonsa bo‘ladimi? Nega?”

Bo‘lajak tarbiyachilarni xalq og‘zaki ijodidan shu maqsadda foydalanishga tayyorlash uch bosqichda amalga oshiriladi. Avval talabalar folklor namunasini tahlil qilib, ertakda qahramon tanlov qarshisida qolgan nuqtalarni, topishmoqdagi tayanch belgilarni, maqolning hayotiy vaziyatga bog‘lanishini aniqlaydi. So‘ngra ular bitta namuna asosida mashg‘ulot loyihalab, tayyor xulosani aytish o‘rniga bolalarni xulosaga olib boruvchi savollar zanjirini tuzadi. Pedagogik amaliyotda esa bu mashg‘ulotlar maktabga tayyorlov guruhida o‘tkazilib, bolalarning javoblari yozib boriladi va guruhda tahlil qilinadi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, xalq og‘zaki ijodining barcha namunalari tanqidiy fikrlashni o‘z-o‘zidan rivojlantirmaydi. Ko‘plab ertaklarda yaxshilik va yomonlik aniq qarama-qarshi qo‘yiladi, xulosa esa oldindan ma’lum bo‘ladi. Bunday matn bilan ishlaganda tarbiyachi “Ayyorlik doim yomonmi? Qaysi holatda ziyraklik foyda keltirdi?” kabi savollar orqali bolalarni oddiy baholashdan chuqurroq mulohazaga olib borishi kerak. Ayrim maqol va ertaklardagi qarashlar bugungi kun nuqtai nazaridan bir tomonlama bo‘lishi ham mumkin, shuning uchun bo‘lajak tarbiyachi materialni tanlashda pedagogik ehtiyotkorlik ko‘rsatishi lozim.

Bu borada M. Lipman hikoyalari bilan xalq ertaklari o‘rtasidagi farq ham e’tiborga loyiq. Lipman hikoyalari ataylab ochiq yakunli qilib yoziladi va ularda bir nechta asosli javobga ega bo‘lgan savollar yashiringan bo‘ladi [10]. Xalq ertagi esa ko‘pincha yopiq yakunga va aniq ibratga ega. Demak, ertakni muhokamaga aylantirish uchun tarbiyachi uni “ochishi”, ya’ni undagi tanlov nuqtalarini topib, ularni bolalar uchun savolga aylantirishi kerak. Bu bo‘lajak tarbiyachidan matnni tanqidiy o‘qish ko‘nikmasini talab qiladi. Boshqacha aytganda, bolani tanqidiy fikrlashga o‘rgatishdan oldin tarbiyachining o‘zi folklor matniga tanqidiy nazar bilan qaray olishi lozim. Bu xulosa Avloniyning fikr tarbiyasi muallim zimmasidagi vazifa ekanligi haqidagi qarashiga ham mos keladi [4].

Yana bir jihat folklor matnlarining tili bilan bog‘liq. Ayrim ertak va maqollarda bugungi bolaga notanish so‘zlar uchraydi. Tarbiyachi ularni oldindan tushuntirmasa, bola mazmunni to‘liq anglamaydi va muhokama yuzaki bo‘lib qoladi. Shu bois bo‘lajak tarbiyachi folklor namunasini tanlashda uning tili 6–7 yoshli bolaga tushunarli bo‘lishini ham hisobga olishi kerak.

Tahlil xalq og‘zaki ijodi bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun boy va bolaga yaqin manba ekanini ko‘rsatdi. Ertak sabab-oqibatni aniqlash va xatti-harakatga baho berishni, topishmoq belgilarni tahlil qilib xulosa chiqarishni, maqol umumlashtirish va qoidani vaziyatga qo‘llashni, latifa esa mantiqiy ziddiyatni payqashni rivojlantiradi. Biroq bu imkoniyat tarbiyachi tayyor xulosani aytish o‘rniga bolani savollar orqali xulosaga olib borgandagina ro‘yobga chiqadi. Shu bois bo‘lajak tarbiyachilarni tayyorlashda folklor

materialini tanqidiy fikrlash nuqtai nazaridan tahlil qilish va unga asoslangan mashg'ulotlarni loyihalash ko'nikmalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim. Bu yondashuv milliy tarbiya va zamonaviy ta'lim talablarini uyg'unlashtirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonuni. 2019-yil 16-dekabr, O'RQ-595-son // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <https://lex.uz/docs/4646908>.
2. "Ilk qadam" maktabgacha ta'lim tashkilotlarining davlat o'quv dasturi. Takomillashtirilgan ikkinchi nashr. – Toshkent, 2022.
3. Maktabgacha ta'lim tashkiloti pedagogining kasbiy standarti. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 8-iyuldagi qarori bilan tasdiqlangan.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
5. O'zbek xalq maqollari / Tuzuvchilar: T. Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent, 2005.
6. Rayimqulova M.A. Maktabgacha tayyorlov yoshdagi bolalarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyalarini joriy etishning zamonaviy tendensiyalari // Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti ilmiy jurnali "O'zMU xabarlari". – Toshkent, 2024. – № 1/5. – B. 164. – URL: <https://journals.nuu.uz/index.php/actanuuz/article/view/13190/8398>.
7. Волков Г.Н. Этнопедагогика. – М.: Академия, 1999.
8. Пропп В.Я. Морфология сказки. – Л.: Academia, 1928.
9. Ennis R.H. Critical Thinking. – Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1996.
10. Lipman M. Thinking in Education. – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.